

Аннотация: Анализируя наследие А.Н. Бокейханова и его научную деятельность в начале XX в., автор определяет роль ученого как государственного деятеля и выдающегося представителя казахской науки.

Ключевые слова: публицист, научно-исследовательская деятельность, петиция, социально-политическое положение, государственный деятель, конституционно-демократическая партия.

Annotation: Analyzing the scientific heritage of the scientist A.N. Bokeikhanov, a prominent representative of the Kazakh intelligentsia at the beginning of the twentieth century, to determine the role of the scientist as a researcher.

Keywords: publicist, research activity, petition, political and social status, statesman, constitutional Democratic party.

Бекенова Жанэля Ерланқызы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қ., Қазақстан; zhanelya_bekenova@mail.ru

Қазақ дүниетанымындағы от культі

Аннотация: Бұл мақалада қазақтың дәстүрлі өмір салтындағы қазіргі таңға дейінгі ұстанылып келе жатқан от культі қозғалады. Күнделікті өмірде атқарған қызметі мен сақталу дәрежесі, аса құрметтілікпен қадір тұтқан от бейнесі. Оттың семантикалық мағынасы мен отбасылық ғұрыптардағы атқарылатын дәстүрлер сипатталады.

Кілт сөздер: от, аластау, ұмай ана, күн, зороастризм, жалын, жылу, жарық.

От культі – қазақтар дүниетанымындағы ең маңызды культ екені сөзсіз. Қазақтар отқа табынып, оны көрші - түркі халықтары сияқты бағалады. Отқа табыну ежелгі дәуірден бері келе жатыр. Бұл зороастризмнің негізі деп саналады. От-жердегі күннің бір бөлігі сияқты мейірімді құдай. Ежелгі адамдар күн

сәулесі мен жылудың пайдасын түсінді және күннің символы ретінде жаратушы құдай жерге отты жіберді деп санады. Жердің солтүстік бөліктерінде өмір сүрген адамдар отты басқа адамдарға қарағанда жоғары бағалайды, өйткені қыс осында ертерек келді және ауа-райы тым суық болды. Сондықтан олар үнемі отты жердегі күннің символы ретінде құрметтеген. Осылайша олар от мерекесін жазда емес, қыста атап өтті.

Қазақ жерінен табылған археологиялық деректерге сүйенсек, қола дәуірінің тайпалары отқа табынған; өлген адамның денесін өртеу кең таралған ғұрып болған, өйткені сол кезеңнің көптеген адам сүйектері табылған. Ежелгі халықтардың пікірінше, от денені зұлымдықтан тазартып, өлі денені зұлым рухтардан қорғайды. Кейде қабірлерден күл мен көмірдің іздерін табуға болады, бұл отқа табыну дәстүрін де білдіруі мүмкін. Қола кезеңінде бұл дәстүр жерлеу рәсімінде кеңінен таралды, адамдар жерленген кезде оның қабіріне жебелер қойды. Адамдардың санасында қызыл түс отты күнге тең деп білдірді, өйткені оттың ең үлкен күші зұлым рухтардан қорғай алады деп сенді.

Алауға табынуды Қазақстанның ортағасырлық қалаларының тұрғындары арасында байқауға болады, бұған археологиялық қазбалар дәлел бола алады. Мысалы, Қаратау жотасындағы өлі ауыл Баба Атадағы қазба жұмыстары осы аймақта от табынудың кең таралғанын көрсетеді [Байпақов, Подушкин, 1989, с. 88]. Ежелгі сарай кешенінің негізгі залын қазу кезінде қалың күл қабаты табылды, бұл отпен байланысты діни рәсімдерді көрсетеді. Жетісудағы Қостөбе мен Краснореченскінің қираған жерлеріндегі сақталған артефактілер исламға дейінгі кезеңде қала тұрғындары мен отырықшы халық арасында отқа табынушылықтың бар екендігін айғақтайды. Тараздың ортағасырлық цитаделінде ортағасырлық Қостөбе қаласынан (Талас алқабында) белгілі в залындағы D-тәрізді сазбалшықты мүсінге ұқсас от қоралары бар; олар өте әшекейленген үй-жайларда [Байпақов және т.б. 2011, с. 373] жиі кездеседі. Қазақтар, басқа түркі халықтары сияқты, отты туумен, өсумен және өмірдің өзімен байланыстырды. Отты әйел фигурасы – От ана (оттың анасы) бейнелеген. Қазақ тілінен аударғанда От-ана немесе От-инези “оттың анасы немесе оттың

иесі” дегенді білдіреді. Күнге табыну от элементімен тығыз байланысты. Савроматтар тұмар ретінде күнді бейнелейтін доңғалақты қола дискілерді қолданғаны кездейсоқ емес. Оларды қаруға тақты, киімге, мойынға тағып жүрген. Ортағасырлық кезеңде жаңа жылдың көктемінде (Наурыз, ирандық «Жаңа күн») кездесу байланысты күнге табыну барлық түркі халықтары арасында таралды. Мысалы, хунн шаньюй әр таң сайын күн сәулесіне табыныну үшін мінажат еткен; Қазақтардан да басқа мысалы, сібірдің түркі халықтарының үйлену тойларында күн мен айға табыну фактісі де анықталған: олар некені жарықтандырады және оған құнарлылық береді деп сенген. Қазақтарда күн сияқты ашық отты объекті ретінде еркек бейнесімен, ал ай түннің жұмбақ объект ретінде әйел бейнесімен байланысты болды. Якуттар күнді әйелдік, ал айды еркекпен бейнелеген. Болуын әдет-түрлі культтер мен рухтарға тағзым, отқа, ай, күнге, жер мен жануарлар туралы Ш. Уалиханов өз еңбектерінде жазып қалдырған. Қазақтардың көзқарасы бойынша күн батқан кезде (орындау кезінде ұшықтау деп аталатын белгілі бір сиқырлы әрекетті (қастық жасау жолымен, ауызша сүйемелдеумен ауруды қуғындау) өзімен бірге ауруды алып кетуге қабілетті деп сенді.

Жалпыға Ортақ, әлем халықтарының бірінде күнге табынушылық көп, ал басқасында айға көбірек табыну бар. Адам әлемді, оған қажет құбылыстарды, пайдасын немесе зиянын сезінеді. О. Сүлейменовтың пайымдауынша, Күнге табыну Солтүстік белдеуде орналасқан Халықтар үшін қалыпты, ыстық белдеулерде өмір сүретін халықтар үшін олардың қажеттілігі маңызды болғандықтан қалыпты болуы керек. Біздің көз алдымызда, қазақ мәдениетінде ай да, жарық та өз орнымен қасиетті. Ежелгі түркі халықтарының, әсіресе қазақ халқының дүниетанымындағы күн культі өте ерте басталады. Дөңгелек дуалдар, қола дәуірінің құлпытас ескерткіштері, сақтардың мұртты қорғандары, құлпытастардың есіктері шығысқа қаратылған, түркі заманының мүсіндік тастары-осылардың барлығы осы мәдени нысандарды салушыларға тағзым етудің, күнге, күнге табынудың куәгерлері болып табылады.

Күнге табыну салт-дәстүрлерде ғана емес, қазақтардың халық шығармашылығында да бар. Күннің бейнесі және онымен

байланысты мотивтер қазақ қолданбалы өнерінің барлық түрлерінде басым: бұл аспан денесі адамның бүкіл өмірлік кеңістігін жарықтандырады, оны барлық негативтерден тазартады және сонымен бірге құнарлылық пен өркендеу. Қазақтың тұрмыстық дәстүрлерінде отқа табыну да байқалады.

Бақыт пен байлықтың (құт) отқа құрмет пен құрбандық шалу арқылы байланысы туралы тұрақты түсінік болды. Ежелгі нанымдардың реликтері кейбір Қазақ әдет-ғұрыптарында әлі де бар. Ш.Ш. Уәлиханов былай деп жазады: «қырғыздар (қазақтар. – Ш. т.) киенің ерекше күшін кейбір элементтерге, мысалы, отқа (құдай болған), кейбір жануарларға, құстарға және көшпелі өмірінде пайдалы әртүрлі заттарға жатқызады және осы құрметті жоралғылардың орындалуы олардың байлығы мен бақытын растайды деп ойлап, оларға белгілі бір құрмет көрсетеді-сөз идеяны қамтиды бақыт, байлықпен байланысты), ал кедейлік пен кейбір зұлымдықтың орындалмауы. Мұндай күші бар заттар киелалар деп аталады, ал олардың жазалаушы күші-кеср».[Тохтабаева, 2013, с. 19].

Зороастризмнің «Авеста» кітабында от құдайы мейірімді, қолдаушы, мейірімді деп сипатталған және барлық басқа құдайлардың ішіндегі ең үлкені болып саналды. «Ясна» - «Авеста» кітабының ең үлкен бөлігі. Зороастризмнің дін ретінде дамуының басында отты мадақтау дұғасы бар, от құдайы оның негізі болды және бұл дінді қалыптастырудағы алғашқы қадам болды. «Авеста» кітабындағы отпен байланысты кейбір жағдайлар да қазақ нанымында байқалады.

Сонда аспандағы басты от Құдай-Күннің жердегі, әр отбасына жақын, қамқоршы өкілі Умай, әуелі Күннің отқызуынан ағаштың етіне айналып, ал ағаш қайта жана бастағанда онан маздаған От-Ана – Ұмай кейінде қайта шығады. Бұл да Құдай мен Ұмайдың Тәңірілік пантеондағы олардың жұбайлар “Жүп-Айлар” екендігінің бір көрнісі болып табылады. [Оспанов, 2003. б 199].

От-Ана барлық адамдардың анасы деп есептелді. От рулық және отбасылық қорымдармен байланысты болды. Ол тұрғын үйлердің меценаты болды және үйдің ғибадатханасына орналастырылды. Ол отбасын барлық қиындықтардан қорғайды және байлық пен бақыт әкеледі деп сенді. От-Ана отбасының

денсаулығы мен байлығын қамтамасыз ету үшін отбасылық дұғалар мен құрбандықтар жасады. Қазақтар от жағатын анадан жас жұбайларды қорғауды сұрады. Сондықтан от пен көмекке жүгіну-ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі қазақ халқының дәстүрі.

Отпен байланысты дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, нанымдар ежелгі дәуірден бері бар. Ол адамдардың өмірінде маңызды рөл атқарды. Біріншіден, ол тамақ дайындауда қолданылды, жылуды сақтап, қараңғылықты жарықтандырды. Бұл туралы бір сөз бар: «егер сізге суық болса, от жағыңыз; егер қорқатын болсаңыз, от жағыңыз; егер сіз аш болсаңыз, от жағыңыз».

Әр отбасында отқа құрметпен қарады. Қазақтар: “жалын шарпыған жерде жанның жаркырауы бар”, дейді. Ежелгі наным-сенімдерге сәйкес, оған қоқыс пен қоқыс, жағымсыз иіс заттар, өткір заттармен араласқан көмір лақтырып, оны ұрып-соғып, кесіп өту арқылы отты арамдауға жол берілмеді. Уәлиханов қазақ отты ластаған адамды “ұятсыз, ұятсыз өтірікші және сараң адам” деп атағанын хабарлайды [Төлеубаев, 2013, 48-49 б.]. Қазақтар суды от пен көмірге құймайды. Су көмірге тигенде, от жылай бастайды, күл көтеріледі, содан кейін күйе түрінде орналасады. От-Ана пештен кетеді, жалын суытады, құмарлық жоғалады, адам өледі.

Қазақтар дүниетанымындағы қалыптасқан ғұрыптардың бірі ол- отпен аластау. Бұл ғұрыптың негізгі мағынасы адам мен оны қоршауындағы заттар мен жануарларды зұлым күштен жамандықтан қорғау болып есептеледі. Жаман күштердің әсеріне қалған адам, мал, затты ашық тұтатылған оттың алауымен үш мәрте қайталап айналдырған. Әр түрлі мәліметтерде отпен аластаудың бірнеше мағынасы бар. Оларға ұшықтау - тіл немесе көз тигенде оның бетін қайтару, тазарту – жамандықтан тазалау, сақтаңдыру – көп уақыт бойы пайдаланылмаған заттарды алдын ала аластау. Бұндай амалдарды жасау синкреттік сипат алады. Осы себепті де отпен аластау дәстүрлі емдеуде үлкен мәнге ия болып келеді.

Қазақтар мен қырғыздар отқа бас иіп, алауды қиындықтардан, құдіретті тазартқыштан амулет ретінде құрметтеді. Анемистикалық мағынасы бойынша от адамның жаның жамандықтан қорғап отырады деп сенген.

Қамқорлықпен қатар, өрт адамға және зұлымдыққа әкелуі мүмкін, өйткені ол үнсіз, қатыгез жау. Өрт адамдарда қорқыныш, алаңдаушылық сезімін тудырады. Сондықтан, марқұмның жаны үйге оралмауы үшін, оның басына шам жағылды, түні бойы марқұм күзетілді. Біздің ата-бабаларымыз марқұмның денесі қырық күнге дейін нашарламайтынын және оның жарық болғанын, қырық күн шам жағатынын білді. [Рысбаева, 2009, 285 б.]

Май әдетте құрбандық шалу кезінде от жағу үшін қолданылған. Жоғарыда айтылғандай, қазақтар от тұрғын үйдің қамқоршысы деп сенді. Осы себепті оған жаңадан үйленген әйелдер ғибадат етті. Ежелгі ғұндардан алынған бұл әдет-ғұрып көптеген түркі халықтарында сақталған. Әйел ғана емес, тұрмысқа шығайын деп жатқан келін үш рет кіргенде бас иген, жаңа үй, әзірге дейін жеткен камина; бұл іс-әрекет белгілі мөлшерде кепілдік береді, оның отбасы да бақыттымын, мен оның ата-бабалары. Содан кейін қалыңдық отқа бір қасық май құйып, дұға етер алдында: “Оттың анасы, Ай ана, қайырымдылық жасаушы”, – деді. Күйеу жігіттің анасы қолын оттың үстіне қыздырып, келінінің бетін сипады [Төлеубаев, 2013. 48-49 б.].

Барлық осы әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер ежелгі дәуірден бастау алады және сиқырлы немесе қасиетті мағынаға ие. Бір қызығы, отқа табыну Исламмен бірге өмір сүрді. Осы рәсімдер кезінде қатысушылар Алланың есімін айтып, сауығу үшін дұға етіп, ұрпақтарына бақыт пен амандық сұрады.

Индустрияландыру және урбанизация ежелгі дәуірден бастау алатын әдет-ғұрыптар мен рәсімдерге әсер етті. Олардың көпшілігі қала тұрғындарының өмірінен жоғалып кетті. Бірақ исламға дейінгі идеология, дәлірек айтқанда, оның жеке құрылымдары қазіргі уақытта үй өмірі, әйелдер рәсімдері, отбасылық және сиқырлы сияқты тарихтың шетінде сақталады. Отқа табынудың жаңғырығы Қазақстан халықтарының өмірінде сезіледі. Отқа табынумен байланысты дәстүрлер кейбір өзгерістерге ұшыраса да, күшінде қалған. Мысалы, от рухтарын маймен тамақтандыру рәсімі шельпек салттық дайындауға айналды. Шелпек жаңа піскен қамырдан қазандықтағы қайнаған

майға пісіріледі. Шелпек жыл бойы, сондай-ақ бейсенбі және жұма күндері еске алу үшін пісіріледі.

Қорыта айтқанда, ежелгі дәуірден қазіргі уақытқа мерзімінде от культі қазақ халқының өмір салтының ажырамас бөлігі болып табылады. От барлық уақытта әл-ауқаттың, қауіпсіздіктің, үміттің, бақыттың, махаббаттың символы болды. Көптеген халықтар отты салт-жораларда, үйді тазарту, науқастарды емдеу, ауа-райын басқару, құрбандық шалу рәсімдерінде қолданған.

ӘДЕБИЕТТЕР

Байпаков К.М., Подушкин А.Н. Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Казахстана. – Алматы: Наука, 1989. – 169 с.

Байпаков К.М., Капеева Г.А., Воякин Д.А. Марьяшев А.Н. Сокровища древнего и средневекового Тараза и Жамбылской области. – Тараз: ТОО «Археологическая экспертиза», 2011. – 375 с.

Тохтабаева Ш.Ж. Этикет казахов. – Алматы: «ТОО Дайк-Пресс», 2013. – 500 б.

Оспанов С.И. Жаратушы әлде Заратуштра қалай дейді? Социология - фольклор - фонологиялық археология. – Алматы, 2003. – 332 б.

Төлеубаев Ә.Т. Қазақ халқының этнографиясының мәселелері. – Алматы: Service Press, 2013. – 496 б.

Рысбаева Г.К. Древнетюркские верования в языковой картине мира // Наука и новые технологии. 2009. № 7. – С. 283–286.

Аннотация: В статье исследуется культ огня, истоки которого восходят к древности и прослеживаются в традиционной казахской обрядовой культуре вплоть до современности. Автор определяет смысловое значение огня и его значения в традиционной обрядовой практике.

Ключевые слова: огонь, отчуждение, Умай ана, солнце, зороастризм, пламя, тепло, свет.

Annotation: The article tells about the cult of fire, which dates back to modern times in the traditional Kazakh way of life. The degree of

preservation and the position held in everyday life, the image of a fire worthy of respect. The semantic meaning of fire and traditions performed in family rituals are described.

Keywords: fire, alienation, Umai ana, sun, Zoroastrianism, flame, heat, light.

Зуева Людмила Ивановна

Карагандинский университет им. Е.А.Букетова,
Караганда, Казахстан; zueva_1953@bk.ru

Базовое содержание учебного предмета «История Казахстана» для 5-6 классов – археологический взгляд на отечественную историю

Аннотация: В статье исследуются обновленные программы с точки зрения их соответствия заявленным во вводной части целям и задачам, структуре курсов 5-6 классов и их содержания, подчеркиваются особенности ожидаемых результатов обучения и перехода к цивилизационному подходу в построении программ. Автор использует метод сравнительного анализа для выяснения особенностей обновленных программ с целью поиска путей по их совершенствованию. Ведь сегодня «реформа образования» в Казахстане воспринимается в обществе весьма негативно, так как она носит социально-классовый характер – массовое образование (начальное, среднее, высшее) разрушают, выделяя элитарный сегмент для верхушки и резко опуская средний уровень для всех остальных. Всё сводится к экспериментальному обучению по западным образцам без должного научного обоснования и тестированию, а не реальным знаниям, получению документов об образовании, а не самому образованию. Фрагментарность и снижение уровня фундаментальности образования обусловлены не только Болонской системой, но и общим кризисом образовательной системы Казахстана, падением престижа знания и науки,